

Գևորգ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԻ ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱԿԵՐՏՄԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ*

*Հայաստանի 25-ամյա վերանակախացումը վերածնունդ է, վերաիմաստավորում է,
վերաթարմացում է, վերակառուցում է, վերամիավորում է:*

Միջնադարում հայոց պետականությունների կորստին հաջորդել են պետականամարտության երկարատև ժամանակաշրջաններ: Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո (428թ.) շուրջ 450 տարի, իսկ Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո (1045թ.) շուրջ 870 տարի է պահանջվել Հայաստանն անկախ պետություն հռչակելու համար (1918թ.): Հերթական անգամ անկախ պետություն ունենալու հույսով հայ ժողովուրդը սպասել է դարեր շարունակ: Ժամանակը, հայրենի մտավորականները և հոգևորականներն այդ սպասման դալկությունը հաղորդել են իրենց փորձիմացությունը: Նրանք կրթության և դաստիարակության, գիտության, արվեստի, բանավոր ավանդագրույցների միջոցով սերունդներին փոխանցել են խաղաղապաշտության ձգտող կենսասիրություն, հզոր ազգի ժառանգորդ լինելու գիտակցություն և ազատ ապրելու գեղագիտություն: Օտար և հարևանական քաղաքակրթական միջավայրերում (բյուզանդական, պարսկական, ռուսական, արաբական, թյուրքական) հայտնվելով՝ հայ հասարակությունն իր քաղաքական կամքն ամփոփել է մշակույթի մեջ: Հայ մշակույթը կազմել է հայկական քաղաքական խաղի հիմքը:

XIV-XVIII դարերում Հայաստանում կյանքի իրավունքի պաշտպանության հարցը հայկական մշակութային էզոն արտամղում է գաղթաշխարհ: Մշակույթ+ազգապահպանություն ± քաղաքականություն = Մայր Հայաստան բանաձևը դառնում է կենսակերպ:

XIX դարում գերմանական, ֆրանսիական, անգլիական և ռուսական մշակութային դեմպինգի պայմաններում հայաստանաբնակ հայությունն ազգային մշակույթի նոր մեկնաբանությամբ է հանդես գալիս: Նա քաղաքական քրիստոնեության դիրքերից սկսում է սպասարկել հայոց պետականակերտման ավանդույթներին: Դրանք են ազգային գաղափարախոսությունը, ազգային-իրավական նորմերը, բանակը, ազգային կրթությունը և դաստիարակությունը, քաղաքական արժեհամակարգը:

XIX դարի երկրորդ երեսնամյակից պետականակերտման տարրերից կարևորվում է ազգային-իրավական նորմերի մասին դրույթը:

* Հոդվածն իբրև զեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2016թ. սեպտեմբերի 24-25-ին կայացած «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնահարցեր» միջազգային 9-րդ գիտաժողովում:

1836թ. ցարական և 1863թ. սուլթանական կառավարությունների կողմից հաստատվում են հայերի կրոնահամայնական կյանքը կարգավորող կանոնադրություններ («Պոլոժենիե», Ազգային սահմանադրություն): Հոգևոր հայրերն այդ փաստաթղթերում նշմարում են հայոց պետականության վերականգնման սաղմեր: Նրանք փորձում են ամբողջովին վերանայել «Պոլոժենիեն» և այն համապատասխանեցնել հայոց պետության մասին իրենց ունեցած պատկերացումներին:¹ Ազատամիտ կայսր Ալեքսանդր II-ը, սակայն, ուշադրության չի արժանացնում մեր իռացիոնալ հակումներով գործիչների նախաձեռնությունը: Ենթակա ազգերի հարցում Ռուսաստանի վարած քաղաքականությունը լրիվ հակառակ խոստումն էր տալիս բոված կարկանդակ սիրողներին. «չափավոր, թույլատրելի հայրենասիրություն»:

Հայոց պետականակերտման գաղափարախոսության համակարգում 1850-1870-ական թվականներին ուժեղանում են ազգային գաղափարախոսության և ազգային կրթության և դաստիարակության դիրքերը:

Հաջորդ տասնամյակներին հումանիտար ուսմունքներից լավատեղյակ և դրանց հետևորդ հայ մտավոր-հասարակական գործիչները հեռանում են տեսական հասարակագիտությունից: Խառնվելով Օսմանյան կայսրությունից անկախություն կամ անվտանգ ինքնավարություն պահանջող ազգերի² վազարշավին՝ վերոնշյալ բանաձևը նրանք խմբագրում են այսպես՝ մշակույթ + ազգապահպանություն + քաղաքականություն=Մայր Հայաստան: 1880-1900 - ական թվականների հայ ազատագրական պայքարն իր տարբեր դրսևորումներով ձոն է այդ մտածելակերպին:

XIX-XX դարերի սահմանագծին սկսում է կազմավորվել հայոց բանակը: Դրանով փակվում է քաղաքական հումակերտության ճանապարհը: Ազգի սահմանափակ հնարավորությունների և հայկական ավանդական դիվանագիտության փոշոտումից հետագայում ծնվում է Հայաստանի առաջին հանրապետությունը:

Հայաստանի նշանավոր քաղաքներից մեկը՝ Ալեքսանդրապոլը, հիմնադրվել է XIX դարի առաջին կեսին, պատմական Շիրակում: Բնակչության՝ Արևմտյան Հայաստանից վերաբնակիչ լինելը, ռուսական գորքի առկայությունը, Անիին, ապա և հայ մշակույթի կենտրոններից Թիֆլիսին մոտ գտնվելը, միջազգային բարենպաստ դրությունն այն գործոններն են, որոնցով պայմանավորված էր 1850-1880-ական թվականներին քաղաքի հասարակական մտքի զարգացումը:

Ալեքսանդրապոլի հասարակական միտքը սերտ առնչակցություն ունի հայոց պետականակերտման հայեցակարգի «ազգային գաղափարախոսություն» (Հայաստանի ազատագրություն և անկախության հաստատում) և «ազգային կրթություն և դաստիարակություն» մաս-հասկացությունների հետ:

Ազգային գաղափարախոսությունը ձևակերպել էր դեռևս XVI-XVIII դարերի հայ հասարակական-եկեղեցական միտքը (Մխիթար Մեբաստացի և Մխիթար-

¹ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Եր., 2002, էջ 865:

² Բուլղարներ, մակեդոնացիներ, սերբեր:

յաններ, Ղազար Ջահկեցի, Միմեոն Երևանցի, Հակոբ Շահամիրյան, Միքայել Չամչյան և այլք): Չներկայացնելով ազգային պետություն՝ հայրենիքի և ազգության հայ գաղափարախոսներն ուշմիջնադարյան քաղաքական տեսությունների, կրթական համակարգի, փիլիսոփայության շրջանակներում մերժել են օտարափառությունը, գովերգել աշխատասիրությունը, պայքարել ապահայացման դեմ:

Ապրելով քաղաքական ազատությունների, տնտեսական նորարարությունների, լուսավորականության, ինքնատիպ աշխարհակարգի սահմանման, «երիտասարդների»³ դարաշրջանում՝ XIX դարում, ալեքսյուցիները և ամբողջ հայությունը բարենորոգվելու, երիտասարդանալու հայտ են ներկայացնում («Մանուկ Հայաստան», «Երիտասարդ Հայաստան»):

Ծանոթ լինելով հայ և համաշխարհային պատմավիպական գրականությանը, արևմտահայ գործընկերների տեսակետներին, ուսումնասիրելով բրիտանական քաղաքական մշակույթը՝ ալեքսյուցի պետականամարտիկները գործնականում աշխատում են Հայաստանի անկախության օգտին:

1869թ. ալեքսյուցի անկախականներն Արսեն Կրիսյանի գլխավորությամբ ստեղծում են մի ընկերություն, որը 2-3 տարի անց վերածվում է մարտաշունչ կազմակերպության: Ընկերության գործունեության նպատակը Հայաստանի ազատագրումն էր սուլթանական և ցարական վարչակարգերից:⁴ Ա.Կրիսյանը և մյուս անկախականները կազմել էին 70 հոդվածից բաղկացած կանոնադրություն: Լեհաստանի օրինակով նրանք ուզում էին կոտրել ցարիզմի ոգին, իսկ Բուլղարիայի օրինակով՝ սուլթանիզմից ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը: Ռուսաստանի բալկանյան քաղաքականության մեջ կատարված փոփոխությունների պատճառով 1875թ. մայիսին ընկերությունը «բացահայտվում» է և դադարում գործելուց:

Ղրիմի կամ Արևելյան պատերազմից հետո (1856թ.) հոգևոր հայերը հանգիստ պայմաններում վերագնահատում են XVIII դարավերջի ֆրանսիական հեղափոխության համամարդկային նշանաբանը՝ «ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն»: Նրանք, սակայն, «հավասարություն» բառույթը փոխարինում են «հանդարտություն և արդարություն» բառերով:⁵ Դա XIX դարում հայոց պետականակերտման գաղափարախոսության ատաղձն է: Ելնելով այդ գաղափարախոսությունից, ըստ ալեքսյուցի մտավորական Հովհաննես Մուշեղյանցի, ապագա հայկական պետության քաղաքացիները պետք է հարգեն աշխատանքը, լինեն միաբանված և սիրեն դիմացինին:⁶

Պետական մտածողություն և գորավարի բնավորություն ունեցող գործիչներ Դավիթ Սվաղճյանցը և Հ.Մուշեղյանցը հստակ գիտակցում էին, որ ապրում են

³ «Երիտասարդ Ռուսաստան», «Երիտասարդ Իտալիա», «Երիտասարդ Թուրքիա», «Երիտասարդ Գերմանիա», «Երիտասարդ Լեհաստան». քաղաքական կազմակերպությունների և շարժումների անվանումներ են:

⁴ Պարսևանյան Վ., Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից. Ուսումնասիրության և փաստաթղթեր, Եր., 1958, էջ 121-148:

⁵ Սահակ Պարթևի կամ Հայրապետ Մշոյ. Ողբերգություն բաժանեալ ի չորս արարուածս, Կ.Պոլիս, Տպագրութիւն Քիրոքճեան, 1869, էջ 22:

⁶ Մուշեղեանց Յ., Հայ-Ազգութիւն, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1871, թիվ Ա, էջ 47:

քաղաքացիական իրավունքների հանրահռչակման ժամանակաշրջանում. «ԺԹ. դարի նշանաւոր յեղափոխութեան մէջ կ'յիշուի կրթութենի ծեծից հեռանալը և տղայոց քաղաքական իրաւունքների բարձրանալը...»:⁷ Հ. Մուշեղյանցի կարծիքով հասարակության շարժիչ ուժերից մեկն ինքնաճանաչողությունն է, մյուսը՝ կանանց քաղաքացիական ակտիվությունը:⁸ Նա հասարակական կյանքում կանանց դերի բարձրացման գաղափարի իսկական երկրպագու է: «Հասարակական իրավունք», «խրեանցապատկան իրաւունք», «ժողովրդի առաջադիւմություն», «ժողովրդի իրավունք». թվարկվածները ալեքսպոլցի պարլիքմեն (public man) Կարապետ Մատինյանցի և «Մշակ» թերթի ալեքսպոլցի երկու թղթակիցների հրապարակախոսական բառապաշարի գլխավոր արտահայտություններն են:⁹

Քաղաքական անկախության բացակայությունը խոչընդոտ չէր ալեքսպոլցի պետականամարտիկների համար, որ նրանք խորհեին գալիք հայկական պետության հասարակական հարաբերությունների կառուցվածքի մասին, քննարկեին, թե ինչ սկզբունքներով պետք է առաջնորդվեն հասարակական գործիչներն իրենց աշխատանքում: «Մեր հայերիս դժբաղդութիւնն էլ այն է, -գրում է ալեքսպոլցի բժիշկ Ավետիք Բաբայանը, -որ մեր ընտանեկան կեանքը այնպիսի բնաւորութիւնք չէ արտաբերում, որ իրանց նուիրելով հասարակական գործունեութեան, հպատակեին միայն իրանց ներքին ձգտման գործին ծառայելու և արդարամիտ ուղղութեամբ վեհանձն ներողամտութեամբ և սիրով շատ ոյժեր գրաւէին դարձեալ սիրած գործին ծառայացնելու և նորան ընդլայնացնելու...»:¹⁰

1850-1880-ական թվականներին ալեքսպոլցիների մեջ պետության և անկախության գաղափարի նկատմամբ հարգանքը ձևավորել էր քաղաքում ներդրված ազգային կրթական համակարգը: Ալեքսանդրապոլի դպրոցներում ստեղծարար մանկավարժությամբ զբաղվող մասնագետները պատրաստում էին իրենց պատմական անցյալով հպարտացող և իրենց պատմությունն արժևորող սերունդ: Ալեքսպոլցի քահանա Մինաս Տեր-Պետրոսյանցի վկայությունն այդ մասին. «Ոչ մի ժամանակ մեր ժողովրդի մէջ ընթերցանութիւնն ընդհանրապէս այնքան չէ զօրացել, ոչ մի ժամանակ նա այնքան չէ հետաքրքրուել կարդալ իւր ազգի անցեալ կեանքի պատմութիւնը, որքան ներկայ դարի կիսից սկսած...»:¹¹

Հայոց պետականակերտման գաղափարախոսության համատեքստում ալեքսպոլցի կիրթ գործիչներից շատերը, օրինակ, Պետրոս Հայկազունին, Հակոբ

⁷ «Արարատ», 1870, թիվ 7, էջ 142: Մուշեղեանց Յ., Դաստիարակութիւն ի մարդն, Արարատ, 1873, թիվ 10, էջ 342:

⁸ Յորդոր ի սէր ազգային գրականութեան, «Արարատ», 1870, թիվ ԺԲ, էջ 316: Մուշեղեանց Յ., Ալեքսանդրապոլոյ Հայոց օրհորդաց Սահականոյ ծխական դպրոցի բացման հանդէս, Արարատ, 1873, թիվ 2, էջ 232:

⁹ Մատինեանց Կ., Խմբագրութեան Արարատ Ամսագրոյ, «Արարատ», 1870, թիվ Ժ, էջ 252: Նամակ Ալեքսանդրապոլից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1.11.1873: ***, Նամակ Ալեքսանդրապոլից, Մշակ, 18.X.1873:

¹⁰ Ա. Բ., Նամակ Ալեքսանդրապոլից, Մշակ, 15.XI.1873:

¹¹ Արիստակէս Լաստիվերոցի վարդապետի Հայոց պատմութիւնը, թարգմանեց Մինաս քահանայ Տեր-Պետրոսեանց, Ալեքսանդրապոլ, տպարան Արրահամ Մ.Մալխասեանցի, 1893, էջ ա:

Փամբուխձյանցը, աղքիլիսեցի (կրաշենցի) քահանա Մանվել Աստվածատրյանը, բարձր էին գնահատում հանրակրթական բնագավառում եվրոպական երկրների¹² ձեռք բերած փորձը: Նրանք այդ ոլորտի տեղական պատասխանատուներին կոչ էին անում հետևել եվրոպական լուսավորական մտքի ձեռքբերումներին և դրանք կիրառել հայկական դպրոցներում: Ալեքսանդրյանի պետականամարտիկները տեսնում էին նաև այդ խնդրի հակառակ երեսը.

Խելքով Եւրոպին յարմարէ՛ ,

Դուն քեզ ու քեզ կառավարէ՛¹³

Ալեքսանդրյանի պետականամարտիկների այդպիսի եզրահանգման պատճառը 1870-1880-ական թվականներին մենտոր տերությունների կողմից հայ եկեղեցու և կրթական հաստատությունների նկատմամբ իրականացվող «կուլտուրկամպի» (մշակութամարտություն)¹⁴ քաղաքականությունն էր:

Ալեքսանդրյանի հասարակական միտքը հայրենիքում մնալու, համախմբվելու, հայկական պետությունը հզորացնելու, ամուր լինելու, քաղաքակրթական բարձր արժեքներին հաղորդակցվելու, միմյանց խնայելու, խաղաղ գոյակցելու պատգամներ է թողնում իր ուսումնասիրողներին:

ОБЩЕСТВЕННАЯ МЫСЛЬ АЛЕКСАНДРОПОЛЯ В КОНТЕКСТЕ ИДЕОЛОГИИ ГОСУДАРСТВООБРАЗОВАНИЯ АРМЕНИИ

___ Резюме ___

___ Г. Айвазян ___

На протяжении веков идеологией армянского государствообразования были увлечены все слои общества. Общественная мысль Александрополя была тесно связана с основными тезисами этой идеологии: это национальная идеология, национальное образование и воспитание.

В статье охарактеризованы александропольские общественные деятели, борющиеся за восстановление государственности в Армении и ее независимости в XIX в. Отсутствие политической независимости не препятствовало тому, чтобы они продумывали структуры общественных организаций армянского государства, обсуждали принципы, которыми должны были руководствоваться в своей работе общественные деятели.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Այվազյան Գևորգ Մամվելի – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, E-mail: ayg.84@mail.ru

¹² Եվրոպա, եվրոպական ազգեր գրելով՝ նրանք ոչ մի երկրի անուն չեն նշում:

¹³ Աշրգ Ջիւանու երգերը Ա. Աղէքսանդրապօլ, Գ. Մանոյեանցի տպարանում, 1882, էջ 37:

¹⁴ Կաթողիկ եկեղեցու նկատմամբ պետական վերահսկողություն սահմանելու նպատակով 1873-1887 թվականներին Գերմանիայի կանցլեր Օ. Բիսմարկի կողմից իրականացվող քաղաքականության անվանումը (Kulturkampf):